

معرفی نسخه خطی "مجموعه ادبیه"

سپیده درویشی^۱

چکیده

در مرکز نسخه های خطی ترکیه اثری تحت عنوان "رساله دیباچه نکاح شاهزاده رضا قلی خان" به شماره 3770 متعلق به مجموعه Esad Efendi نگهداری می شود، به نظر می رسد که در ثبت عنوان این نسخه به سهو اشتباهی رخ داده است. کاتب در نخستین صفحه و پیش از شروع متن عبارت "مجموعه ادبیه محمد صادق افندی؛ به خط صادق افندی؛ و فیها فوائد شتی فی التصوف و الاخلاق" را نوشته است. لذا، در این مقاله از عنوان "مجموعه ادبیه" برای این نسخه خطی استفاده می شود.

دلیل نگهداری و ثبت این نسخه ی ادبی تحت عنوان "رساله دیباچه نکاح شاهزاده رضا قلی خان" مشخص نیست، تنها در برگ 87 این اثر قسمتی از متن رساله دیباچه نکاح آورده شده و در تیتتر صفحه نگارنده ذکر کرده است: "دیباچه رساله ی نکاحی که برای شاهزاده رضا قلی میرزا نوشته به انشا مهدیخان". علاوه بر این، پژوهش های انجام شده توسط سایر پژوهشگران نشان می دهد که تاریخ نگارش دیباچه نکاح شاهزاده رضا قلی خان دهه ی 1320 قمری (1900 م) است، از دیگر سو، محمد صادق افندی ارزینجانی در سال 1208 قمری (1794 م) درگذشته است. همچنین این نسخه خطی یک مجموعه گردآوری شده از چندین اثر ارزشمند تاریخی، اخلاقی، عرفانی و سیاست نامه است که بعضی از آن ها در سالهای پس از مرگ محمد صادق افندی نوشته شده اند. با این اوصاف این نسخه خطی نمی تواند به خط محمد صادق افندی ارزینجانی؛ نویسنده معروف باشد.

در این مجموعه شرح حال و آثار تنی چند از نامداران همچون شیخ محمد گیلانی، شیخ سعیدالدین الفرغانی، شیخ عبدالقادر گیلانی، مولانا جلال الدین بلخی و... ذکر گردیده و به ظهور فرقه ی نقشبندی، ظهور چنگیز، جلوس سلطان ابوسعید بهادرخان، فتح سومات و... اشاره شده است. همچنین دیباگرام شجره نامه چنگیز و دولت جغتای رسم شده است. اگر چه ممکن است این نسخه فاقد ارزش ادبی باشد، با این حال نمی توان از بار تاریخی و اسنادی آن چشم پوشی کرد.

این مقاله قصد دارد ضمن معرفی و بررسی نسخه خطی "مجموعه ادبیه" با بیان دلایلی که این نسخه در مرکز نسخه های خطی ترکیه به اشتباه ثبت شده است، درباره تثبیت اصالت نگارنده به بحث بپردازد.

کلمات کلیدی: نسخه خطی، محمد صادق افندی ارزینجانی، رساله ی دیباچه نکاح، مجموعه ادبیه

¹ دانشجوی دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی دانشگاه استانبول

INTRODUCING AND REVIEWING THE MANUSCRIPT OF "THE COLLECTION OF LITERATURES."

Sepideh Darvishi *

Abstract

In the Manuscripts Center of Turkey, the manuscript "The Preface to the Marriage Document of Prince Reza Qoli Khan" No. 3770, belonging to Esad Efendi Collection, is kept. Reviewing the manuscripts indicates an unintentional mistake over the book's title had occurred. On the first page of the manuscript, before the beginning of the text, the writer has written the phrase "The Collection of Literatures; Mohammad Sadegh Effendi; In Sadegh Effendi's Handwriting and its benefits for Sufism and ethics." Therefore, this article uses the title of "The Collection of Literatures" for this manuscript.

The idea of keeping and recording this script under the title of "The Preface to the Marriage Document of Prince Reza Qoli Khan" is not clear. Whereas, page 87 of this work on the page title the writer wrote "The Preface to the Marriage which was written for Prince Reza Qoli Mirza by Mahdikhan." That is the only section of the script that the writer mentioned a part of "The Preface to the Marriage..." Furthermore, research by other scholars indicates the date of writing of "The preface to the marriage Document of Prince Reza Qoli Khan" is 1320s AH (early 1900s AD); also, Mohammad Sadegh Effendi Arzinjani has died in 1208 AH (1794 AD). Furthermore, "The Collection of Literatures" is a compilation of several outstanding historical, moral, spiritual, and a political books that some of them had been written in the years after the death of Muhammad Sadiq Effendi. Therefore, this article argues that the famous Turkish author Mohammad Sadegh Effendi perhaps had even not written "The Collection of Literatures" manuscript.

"The Collection of Literatures" describes the biographies and works of some famous scholars and masters such as Sheikh Mohammad Gilani, Sheikh Saeed al-Din al-Farghani, Sheikh Abdul Qadir Gilani, Maulana Jalaluddin Balkhi, etc. Moreover, the manuscript recounts the appearance of the Naqshbandi sect, the advent of Genghis Khan, the sitting of Sultan Abu Saeed Bahador Khan, the conquest of Sumenat, etc. The writer also illustrates Genghis Khan's genealogy and the Jagatai family tree. The findings suggest this manuscript may not be valuable from a literary viewpoint, but critics should consider its historical and documentary significance.

* Ph.D. Candidate on Persian Language and Literature, Istanbul University
ORCID: 0000000 159721089
Email: darvishis330@gmail.com

This article intends to introduce and review “The Collection of Literatures” manuscript, argue the causes of the manuscript's incorrect record in the Turkey Manuscript Center, and discuss the writer's authenticity.

Keywords: Manuscript, Mohammad Sadegh Effendi Arzinjani The Preface to the Marriage Document of Prince Reza Qoli Khan, The Collection Of Literatures

BİR YAZMA ESERİN TANITIMI “EDEBİ MECMUA”

Sepideh Darvishi *

Özet

Türkiye Yazma Eserler Kurumu Esad Efendi Koleksiyonu’nda 3770 Demirbaş numarasıyla kayıtlı “Şehzade Rıza Kuli Han’ın Nikahına Önsöz Risalesi” başlıklı bir eser bulunmaktadır. Öyle anlaşıyor ki bu nüshanın isimlendirilmesi sırasında sehven bir hata yapılmıştır. İlk sayfada ve metnin başlangıcından önce Katip “Muhammed Sadık Efendi Edebi Mecmuası; Muhammed Sadık Efendi’nin el yazısıyla; ve onda tasavvuf ve ahlak konusunda çeşitli faydalar vardır” ifadesini yazmıştır. Bu sebeple bu makalede üzerinde çalışılan nüsha için “Edebi Mecmua” ifadesi kullanılmaktadır.

Bu edebi mecmuanın “Şehzade Rıza Kuli Han’ın Nikahına Önsöz Risalesi” başlığıyla kataloglara kaydedilmiş olmasının nedeni belli değildir ve bu eserin yalnızca 87. Varağı Nikaha Önsöz kısmının bir bölümü olup, başlıkta yazarın adı şu şekilde zikredilmiştir: “Mehdi Han tarafından Şehzade Rıza Kuli Mirza için yazılan Nikah Risalesine Önsöz”. Ayrıca başka araştırmacılar tarafından yapılan araştırmalar Şehzade Rıza Kuli Han’ın Nikahına Önsöz Risalesi’nin yazım tarihi olarak 1320li h. (1900 m.) yılları işaret etmektedir. Öte yandan Muhammed Sadık Efendi-yi Erzincanî 1208 h. (1794 m.) yılında vefat etmiştir. Ayrıca bu el yazması eser bazıları Muhammed Sadık Efendi’nin ölümünden sonraki yıllarda yazılmış olan bir çok değerli tarihi; ahlaki, irfanî ve siyasetname türü eserin bir araya getirilmesiyle oluşmuştur. Tüm bu açıklamalarla birlikte bu el yazmasının ünlü yazar Muhammed Sadık Efendi-yi Erzincanî’ye ait olduğu söylenemez.

Bu mecmuada Şeyh Muhammed Gilanî, Şeyh Saideddin Feraganî, Şeyh Abdulgaffar-î Gilanî, Mevlanâ Celaleddin-î Belhî v.dğr. bir çok şairin biyografileri ve eserlerinden bahsedilmekte olup; Nakşibendiye tarikatı ve Cengiz’in ortaya çıkışı, Sultan Ebu Said Bahadır Han’ın cülûsu, Somenat’ın fethi vb. konulara değinilmiştir. Ayrıca diyagram yoluyla Cengiz’in Şeceresi ve Çağatay Devleti’nin kurumları

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü

ORCID: 0000000159721089
email: darvishis330@gmail.com

اچıklanmıştır. Her ne kadar bu nüshanın edebi değerinin zayıf olduğu düşünölse de içermiş olduğu verilerle tarihsel ve belgesel önemi göz ardı edilemez.

Bu makale, “Edebi Mecmua’nın” Türkiye Yazma Eserler Kurumu’na isminin neden hatalı kaydedildiğinin gerekçelerini belirterek; bu nüshayı tanıtmayı, incelemeyi ve asıl yazarın tespitini amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: El yazması, Muhammed Sadık Efendi-yi Erzincanî, Şehzade Rıza Kuli Han’ın Nikahına Önsöz Risalesi, Edebi Mecmua

1- مقدمه:

بررسی نسخه‌های خطی درواقع نقبی به اندیشه‌ها و آثارپیشینیان است. نسخ خطی هرزبان، میراث مکتوب آن سرزمین و گنجینه‌ای گرانبها جهت انتقال علم، فرهنگ و هنراز نسلی به نسل دیگر است. به مدد بررسی و واکاوی نسخ خطی علاوه بر فرهنگ و دانش گذشتگان؛ تاریخ کتاب آرایی و تذهیب، خوشنویسی و نقاشی، شناخت کاغذ و مرکب های الوان، صناعت جلد سازی و چه بسیار فنون و هنر دیگر که از گذشته تا به امروز برای ما روایت می شود. گرچه این تصحیح و بررسی‌ها گاه از ورطه لغزش و خطا مصون نمانده و با شرایط زمان همخوانی نداشته‌اند با این همه ارزش بودشان از نبود آن بیشتر است. " قسمت اعظم فکر بشری از طریق نسخه‌های خطی به نسل‌های بعد انتقال پیدا کرده و سیر و سفر نسخ خطی باعث سیر افکار بشری در اقصی نقاط دنیا شده است. معرفی کتاب‌های خطی نهفته در کتابخانه‌ها نخستین گام در راستای خدمت به جهان علم است."

۲

در زمان سلاطین عثمانی، آسیای صغیر (تراکیه) یکی از مراکز مهم ادبی به شمار می‌رفت. در 1515 م. سلطان سلیم اول با تصرف تبریز تعدادی از نسخاخن و مذهبان را در استانبول گردآورده و مرکز نسخه پردازی و کتاب آرایی دربار را ایجاد کرد.^۳ همچنین برخی از ادیبان و دانشمندان ایرانی به سبب رابطه‌ی نزدیکی که با دربار عثمانی داشتند نسخی از آثارشان را به رسم ارمغان به آن دیار پیشکش می‌فرستادند. در آن روزگار خوشنویسان، نسخه پردازان، و مجلدانی نیز خود خواسته از ایران به عثمانی رفته و به کتابت و جلدسازی مشغول شدند. اسامی برخی از آنان را

^۲ وفادار مرادی، محمد، مقدمه ای بر اصول وقواعد فهرست نگاری در کتب خطی، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی 1379، ص.2

^۳ ژاک داماس، هنر خطاطی در ترکیه از قرن دوازدهم، ترجمه گروه صادقی، بهروز گلپایگانی، تهران: انتشارات یساولی 1360، ص8

میرزا حبیب اصفهانی در کتاب خود^۴ ذکر کرده و همچنین نام بعضی از خطاطان که در مملکت عثمانی به کتابت مشغول بودند در اثر نفیس عبدالمحمد ایرانی^۵ آمده است.

این عوامل و شرایط به علاوه علاقه‌مندی سلاطین عثمانی به زبان و ادبیات فارسی دست به دست هم داده تا امروز ترکیه با دارا بودن تعداد زیادی نسخه خطی، گنجینه‌های گرانمایی از دانش و تمدن و فرهنگ فارسی‌زبانان در حوزه‌های ادبیات، عرفان، فقه، فلسفه، طب، نجوم و... را در اختیار داشته باشد.

سال گذشته در جستجوی نسخه خطی، دست نوشته‌ای در کتابخانه سلیمانیه توجه مرا به خود جلب کرد. یکی از جذابیت‌های این نسخه باور مولف درباره زندگی عارفانه‌ی برخی از مشاهیر عرفان و ادب بود، لذا به صرافت خواندن کامل این نسخه افتادم. نسخه‌ای که معرفی آن موضوع این مقاله است.

این نسخه‌ی خطی با نام "رساله دیباچه نکاح شاهزاده رضا قلی خان" متعلق به مجموعه‌ی اسد افندی (Esad Efendi) و با شماره ثبت 3770 در کتابخانه سلیمانیه وابسته به مرکز نسخه‌های خطی ترکیه نگهداری می‌شود. آنچه در عالم نسخ خطی پیداست، هر دست نوشته‌ی عنوانی دارد که معمولاً به قلم مولف در اولین کتابت نسخه نوشته شده است. این عنوان در بعضی از نسخه‌ها در نخستین صفحه و در برخی دیگر در خاتمه یا در میانه‌ی نسخه مشخص شده است. در نسخه مورد نظر ما پیش از آغاز متن آمده است: "مجموعه ادبیه محمد صادق افندی / به خط صادق افندی / و فیها فوائد شتی فی التصوف و الاخلاق". با این اوصاف پیداست که مولف، نسخه را با نام مجموعه ادبیه معرفی کرده است. با مطالعه دست‌نوشته به نامناسب بودن نام "رساله دیباچه نکاح شاهزاده رضا قلی خان" برای این نسخه پی برده لذا در این مقاله از نام مجموعه ادبیه استفاده شده است.

1-1- بیان مسأله و سوالات تحقیق

- 1- نسخه خطی چه مشخصات و ویژگی‌هایی دارد؟
- 2- چگونه می‌توان اثبات کرد که محمد صادق افندی ارزینجانی کاتب این دست‌نوشته نیست؟
- 3- چرا نام این نسخه به اشتباه ثبت شده است؟

^۴ میرزا حبیب اصفهانی، تذکره خط و خطاطان، تهران: کتابخانه مستوفی 1369، چاپ اول، صص. 110-184

^۵ عبدالمحمد ایرانی، پیدایش خط و خطاطان، انتشارات یساولی، بی‌تا، صص. 115-249

1-2- اهداف و ضرورت تحقیق

با توجه به اینکه نام این نسخه در مرکز نسخه های خطی ترکیه به اشتباه ثبت شده و نیز یکی از متون نوشته شده در این نسخه خطی دو قرن بعد از وفات محمد صادق افندی ارزنجانی به نگارش درآمده است، این مقاله قصد دارد درباره تثبیت اصالت نگارنده به بحث بپردازد.

1-3- روش تفصیلی تحقیق

این تحقیق به روش توصیفی-تحلیلی باتوجه به نسخه خطی رساله دیباچه نکاح شاهزاده رضا قلی خان " به شماره 3770 متعلق به مجموعه Esad Efendi انجام شده است.

2- معرفی محمد صادق افندی

محمد صادق افندی از مشایخ طریقت نقشبندیه در سال 1724 میلادی در ارزنجان چشم به جهان گشود از این رو به محمد صادق ارزنجانی نیز شهرت دارد. وی تحصیلات مقدماتی را در ارزنجان به پایان رسانده و برای تکمیل آموخته های خود به ارزروم، سپس به استانبول عزیمت نمود. او که رهرو راه حقیقت بود سالهای زیادی از عمر خود را در سیاحت گذرانده، به بسیاری از شهرهای آناتولی سفر کرده و در این سیر و سیاحت های معنوی از روم، اورشلیم، عربستان، قبرس، اسکندریه، تسالونیک و تیرانا دیدن نموده است. وحدت وجود، مراتب تصوف و منازل سلوک در آثار عرفانی وی نمایان است. محمد صادق افندی پس از فراغت از سفرها سرانجام 14 سال آخر عمر خود را در استانبول گذرانده و در رساله تربیت نامه خود نوشته که سال 1781 زمانی که در تکیه حاجی دده نقشبندی واقع در اوسکودار استانبول خدمت می کرده سنش نزدیک به شصت سال بوده است. وی در اکتبر 1794 میلادی در استانبول دیده از جهان فرو می بندد.

3- آثار محمد صادق افندی:

رساله محبوب، شهرهای نفس (Risale-i Mahbub Nefsin Şehirleri) اولین اثر چاپ شده از محمد صادق افندی است. در این رساله که مولف برای شاگردانش نوشته به نمادگرایی و مرتبه تصوف در شهر نفس می پردازد. او هر مرتبه نفس را به یک شهر تشبیه کرده

است و حالات نفسانی را که در توصیف نمی گنجد به وسیله نمادهایی به روشنی قابل درک ساخته و راه رهرو را برای خودشناسی و شناختِ نفسِ خویش باز نموده است.

تربیت نامه (Terbiyename) اثری است با موضوع تربیت درونی انسان، او می نویسد تربیتِ درون این امکان را به فرد می دهد که با حقیقت وجود آشنا شده و چگونگی تربیت نفس را بیاموزد، شخص این پرورش را از درون آغاز کرده و در نگرش و رفتار و خوی گسترش می دهد. در این کتاب آمده است: محال است انسان به تحصیلات درونی خود پرداخته به حقیقت درون پی برده و ذات الهی را کشف نکند زیرا روح، معنا و شرطِ وجود همه فضایل است.

شناخت نفس (Nefs Bilgisi) شناخت نفس یکی از راههای خودشناسی است و خودشناسی سرآغاز تمام دانستن‌های هر شخص است. نیاز هر انسان در تمام عمر رسیدن به شناخت خویش و چگونگی تعلیم آن است. خودشناسی، بلوغ هر فرد است و نفس معمولاً واژه‌ای است که برای توصیف گرایش انسان به شر و تمایلات شرورانه نظیر غرور، حسادت، خودپرستی و... به کار می‌رود. مهار این تمایلات نامناسب زیر سایه شناخت و تربیت نفس امکان پذیر خواهد بود. تسلط بر نفس به معنی رهایی از امیال گمراه کننده است. نویسنده در این اثر ارزشمند مراحل شناخت نفس را بازگو می کند.

رساله توبه – رساله مرغوبه (Tevbe Risalesi - Risale-i Mergube) در این کتاب که آخرین اثر وی است نویسنده قصد دارد پیچیدگی‌های انتقاد از خود و محاسبه‌ی خویش را در هر مرحله از خودشناسی بیان کند. وی می نویسد: در حقیقت مثل سنگی که بر سطح آب پرتاب می شود و سنگ لایه لایه آب را باز کرده و حلقه‌هایی ایجاد می کند ما نیز با آگاهی از کوچکترین حرکت و حلقه‌های موجود در هر مرحله از نفس، می‌توانیم آن لایه‌ها را محاسبه کنیم. این اثر هشدار می‌دهد که اگر انسان با تمرکز و آگاهی، انتقاد از خود را وجه نظر بگیرد همواره بیدار و در آرامش خواهد بود.

4- معرفی رساله دیباچه نکاح شاهزاده رضا قلی خان

رساله دیباچه نکاح که نسخه‌ای از آن ضمن مجموعه‌ای با شماره ثبت 10-14489 در کتابخانه مجلس نگهداری می‌شود و همین نسخه نیز به رویت نگارنده مقاله رسیده است. این رساله نثری زیبا و مسجع فاقد تاریخ و نام نویسنده است که برای رضا قلی میرزا نوهی فتحعلیشاه قاجار

و فرزند کوچک ملک قاسم میرزا نوشته شده است. گویا این دیباچه کوتاه توسط یکی از شاگردان یا دوستان رضا قلی میرزا جهت عرض ارادت به وی به نگارش درآمده است. مسعود غلامیه در مقاله‌ای تحت عنوان دیباچه‌ای بر یک نکاح⁶ تاریخ احتمالی نگارش این نسخه را دهه 1320 هجری قمری می‌داند و نیز در همین مقاله تاریخ مرگ رضاقلی میرزا را سال 1327 هجری قمری (1902 میلادی) ذکر کرده است. رساله دیباچه نکاح دربرگهای 87 و 88 نسخه مجموعه ادبیه نوشته شده و مولف در حاشیه‌ی صفحات فرهنگ وار شرحی بر برخی از کلمات نوشته است.

این دیباچه اینگونه آغاز می‌شود:

دیباچه‌ی رساله‌ی نکاحی که برای شاهزاده رضا قلی میرزا نوشته به انشاء مهدی خان

گلگونه حمدی که عذرا عذرای ورق را به زیباترین وجهی گلگون نماید و غازه شگری که رخسار عروس دل آرای صفحه را به نیکوترین صورتی آراید، سزاوار جمال جمیل حضرت ذوالجلال است که هفت آسمان در حریم حرم صنعتش شاهی است هر هفت کرده از ماه و مهرش به لته طلا در پیشانی و شرف اقبالش در سر؛ و بدر تابان در خلوت سرای قدرتش... .

با این توصیف مجموعه جوابیه در سال های بعد از 1327 هجری قمری نوشته شده است زیرا مولف مجموعه این نسخه را خوانده و آن را عینا در کتاب خود آورده است. بنابراین احتمال نوشتن این نسخه توسط محمد صادق ارزینجانی پذیرفته نیست.

5- معرفی متون مجموعه جوابیه

نسخه مجموعه جوابیه با این متن آغاز می‌شود: "شکر و منت بی نهایت خدای را عمّ نواله و جَمُّ افضاله که روزگار مار را به قَرِ دولتِ زمانِ مدّت و یمن سلطنت دورانِ عدّت و فیضِ رأفت

⁶ مسعود غلامیه، دیباچه‌ای بر یک نکاح، پیام بهارستان، 1389، دوره دوم، سال دوم، شماره 8، ص. 594

دریا مثال و شمول نصف طوبی طلال پادشاه عالم، فرمان فرمای بنی آدم، ذوالقرنین ثانی، جمشید تختگاه جهانبانی، جهاندار صاحب فراوان، سلطان کامران، عادل جهان، غیاث الدنیا و الدین، خدا بنده محمد اعلی الله شأنه منور و مزین گردانید...". این متن از کتاب "اخلاق السلطنه فی احوال الازمنه و الآونه" گرفته شده است، نسخه ای از آن ضمن نسخه "مقامات حمیدی" اثر حمیدالدین عمر بن محمود بلخی حمید با شماره مدرک IR10-45259 در کتابخانه مجلس نگهداری می شود و برگهای 105 تا 119 این نسخه را به خود اختصاص داده است. در کاتالوگ کتابخانه مجلس این نسخه با نام "مقامات حمیدی و اخلاق السلطنه" ثبت شده و تاریخ کتابت این اثر را قرن 13 هجری قمری ذکر نموده اند. اما مولف "مجموعه‌ی جوابیه" در پایان این متن طولانی با مرکب قرمز نوشته است: "نقل من تاریخ الوصف در جلد رابع و الخامس". متن بعدی ذیل تیتَر "من فوائد انفاس مولانا عبدالرحمن جامی و عبدالغفور ضیاءالدین... و آن در ضمن چهار رشحه ایراد کرده می آید" در صفحه 9b مجموعه ادبیه نوشته شده است:

رشحه‌ی اول، روزی در تحقیق احوال جنّ سخن می‌رفت، خدمت مولوی فرمودند حضرت محی الدین ابن العربی قدس سرّه در بعض از رسائل خود آورده اند که اختلافست در آن که ابوالجنّ ابلیس است یا غیر او و تحقیق آنست که وی غیر ابلیس است و ابلیس یکی از ایشان است و ابوالجنّ خنثی بوده است و هر دوران خود را به هم سوده و فرزندان از آن متولد می‌گردد و چون ترکیب ایشان از آتش و هواست و الی آخر. این متن در چهار رشحه کتابت شده و مولف در پایان آن عبارت "تمت رشحات لحسین الواعظ را نوشته است. "رشحات عین الحیات" کتابی است به قلم کمال‌الدین حسین بن علی سبزواری مشهور به مولانا حسین واعظ کاشفی (۸۴۰ هـ ق - ۹۱۰ هـ ق) در معرفی خواجگان طریقت نقشبندیه که در ضمن یک مقاله، سه مقصد و یک خاتمه تنظیم شده و نگارش آن در سال ۹۰۹ ق. پایان یافته است.

در صفحه 10b نسخه، بیست و چهار رشحه از نفایس انفاس نوشته شده و در تیتَر آن آمده است: من نفایس انفاس حضرت عبدالرحمن نورالدین ملا جامی قدس سرّه السّامی و در پایان نیز عبارت نقل من رشحات حسین الواعظ همچنین در قسمت پایین همین صفحه چند بیت شعری ترکی از علی افندی نوشته شده است.

صفحه 11 a با قطعه‌ای عربی آغاز می‌شود و تیتَر آن اینگونه است: از منشآت جانی محمود بن شیخ محمد گیلانی از کتابی که به ریاض الانشا نام نهاده است؛ نسخه‌ی مکتوبه الی المولی الشیخ العالم العارف به نور المله و الشریعه و التقوی و الدین الخواجه عبیدالله آبدالله ارشاده، سپس قطعه شعری آورده و مطلب را به صورت نثر ادامه داده است.

مولانا شمس محمد اسد و شیخ سعید الدین الفرغانی مشاهیری هستند که در صفحات بعدی نام و بخش کوتاهی از آثارشان آورده شده است. در برگ 13a مطلبی تحت عنوان مناقب شهزاده کرد و چین و ذکر خیرات جاوید از آل سلغری به چشم می‌خورد. سَلْغُریان ترکمن‌هایی بودند که هنگام ضعف دولت سلجوقیان مقارن با قرن ۶ هجری قمری (قرن ۱۲ میلادی) در ناحیه فارس به قدرت رسیدند. این مطلب نیز با عبارت نقل من تاریخ وصاف من الجلد الخامس، به پایان می‌رسد.

نهضتِ رایت سلطنتِ بَصَوْبِ قشلاقِ بغدا فی سنه تسع و سبعمائهُ الهلاليه تیتري است که در بالای صفحه 15a نوشته شده است. و متن با این شعر آغاز می‌شود:

نهضتِ رایتِ میمونِ اَلْغِ سلطانت
نورِ تأییدِ ز منجوقِ فلکِ تابانت

کیست آنکو چو سلیمان همه مامور ویند
شاه کسری صفت و خسرو جم فرمانست

هست کیخسرو ثانی و کمین ...
پدر بیژن نیو و پسر دستانت

ناله‌ای کوش در گوشِ ظفر چون عنقاقت
در تنِ شیرِ علم باد صبا چون جانست

ابرویِ یارِ هلالِ علمش را حاکیست
زلفِ پرچم به صفتِ نیغله ترکانت

تیغِ نیسان اثرش در کمرِ قرچی دید
نیزه لرزنده از آن بر تنِ خونی سانست

این متن که حاوی مصراع‌ها، بیت‌ها و رباعی‌هاست، بدون هیچ توضیحی از جانب کاتب مبنی بر منبع مطلب یا نام نویسنده با جمله "الظالمونَ عَلُوّاً کَبِيراً" در صفحه 18a به پایان رسیده و بالافاصله در پی آن مطلب جدیدی تحت عنوان "در مدح مخدوم رشید الدین و الحق وزیر صاحبقران محمد خدابنده و تألیفات او و تقریضش" نوشته شده است. این متن با مدحی مسجع که پیداست رشیدالدین فضل‌الله همدانی نویسنده کتاب جامع التواریخ و وزیر الجاتیو محمد خدا بنده را وصف می‌نماید شروع شده و با این جمله در اواسط صفحه 18b به پایان می‌رسد: "باری در سنه سبعمائهُ اشارت به وجود مسعود وزیر کامکار و یگانه روزگارست و بی شک تا انقراض عالم طوائف امم به انظارِ مختلف و استعداد متفاوت از آنجا اقتباسِ معارف و اقتناصِ فوائد خواهند کرد

و مَثُوباتِ آن عاجلاً و آجلاً به روزگار دولت یار متلاحِقَسْتُ. " کاتب این متن را نیز از کتاب تاریخ و صاف دانسته است.

متن دیگر تیتیری طولانی بر خود دارد: در سلطنت محمد خدابنده به رای رَزین مخدوم جهان و دستور نظام جهانیان تاج المله و الدین علیشاه زید قد لهه از ... در ییلاق سلطانیه مدرسه سیار و عمارت کارخانه فردوس و دیگر اماکن به اتمام پیوست. چنین می نماید که این متن تقریباً ادامه مطلب قبلی است و در صفحه 19b به پایان می رسد. عنوان " بعضی فقرات دلپسند و تعبیرات خوش آینده " بالای صفحه 20a دیده می شود و در صفحه 21a متن کوتاهی به خط عربی که در ابتدا عبارت " قال المبرد " و در انتهای آن عبارت " نقل من کامل المبرد " نوشته شده است کتابت شده، چنانکه پیداست این مطلب از کتاب " الکامل فی اللغه والأدب " اثر ابوالعباس مُبرّد نقل شده است.

در بالای صفحه 21b نوشته شده است: " تمهیدٌ فی القولِ فی الولاية و الولی من کتاب نَفَحَاتِ الْأَنْسِ لِمَوْلَانَا مَلّا جامی رَحِمَهُ اللهُ تَعَالَى ". مطلب با تعریف ولایت و تقسیم بندی آن شروع شده و در صفحه 27a به پایان می رسد. سپس با تیتیر " باب ماجاء فی صفتَهُ کلام رسول الله صَلَّی اللهُ و سَلَّمَ فی الشعر و بعض حدیث شریف فی حَقِّهِ " متن بعدی در شرح کلام موزون به زبان ترکی و خط عثمانی آغاز می گردد. کاتب در پایان آورده است: نقل من شمائل الشریفه للحافظ ابو عیسی محمد ابن عیسی بن سَوْرَه الترمذی و بعضاً من شرحها لاحمد بروسوی ". کتاب شمائل شریفه که در ایران به عنوان کتاب شمائل النبی ترجمه شده است اثری است شامل احادیث و روایاتی در وصف شمایل و اخلاق پیامبر اسلام، به قلم / ابو عیسی محمد بن عیسی ترمذی و در 56 باب تنظیم شده است.

" باب ماجاء فی کلام رسول الله صَلَّی اللهُ و سَلَّمَ فی السَّمَر " تیتیری است در میانه صفحه 27b که متن ذیل آن نیز از کتاب شمائل شریفه نقل شده و 7 صفحه از مجموعه ادبیه را به خود اختصاص داده است. بعد از آن کاتب در مورد تاریخ و ظهور طریقه نقشبندی و مشایخ آن به بیان مطلب می پردازد. خواجه یوسف همدانی، خواجه عبدالخالق غجدوانی، خواجه عارف ریوگری، خواجه احمد صدیق، خواجه اولیاء کَلان، خواجه محمود انجیر فغنوی، خواجه علی رامتینی، خواجه بهاء الدین نقشبند، خواجه محمد باباء سماسی، سید امیر کَلال، شیخ آتا و ... نامهایی است که در این متن آمده است او بعد از آن کاتب به معرفی برخی از مشایخ می پردازد. در صفحه 35b ضمن معرفی شیخ کمال الدین عبدالرزاق کاشی آمده است: وی مرید عبدالصمد نطنزی است، جامع بوده میان علوم ظاهر و باطن، وی را مصنفات بسیار است چون تفسیر تأویلات و کتاب اصطلاحات

صوفیه و شرح فصوص الحکم و شرح منازل السائرین و غیر آن ، الی آخر. در این صفحات مکتوب از کمال الدین عبدالرزاق به شیخ رکن الدین علاءالدوله و پاسخ شیخ به آن مکتوب نوشته شده است. نویسندگان در پایان این مطلب منبع را ذکر نکرده و بلافاصله با تیتیر " در حق شیخ اوحّد الدّین کرمانی قدس سره " به معرفی وی پرداخته است. و آن را از نفحات الانس نقل کرده است.

اما در مورد شیخ عبدالقادر گیلانی و باز هم از کتاب نفحات الانس در صفحه 38b نوشته شده است: " شیخ محی الدّین عبدالقادر الجیلانی قدس الله تعالی ستره، کنیت وی ابومحمد ست علوی بوده حسنی، نبیره ابو عبدالله صومعی است از جانب مادر و مادر وی ام الخیرامه الجبار فاطمه بنت ابی عبدالله الصومعی گفته است که چون فرزند من عبدالقادر متولد شد هرگز در روز رمضان شیر نخورد. یکبار هلال ماه رمضان به جهت ابر پوشیده ماند، از مادر وی پرسیدند گفت امروز عبدالقادر شیر نخورده است آخر معلوم شد که روز رمضان بوده است." در انتهای این متن که در 5 صفحه از مجموعه ادبیه جای گرفته ، نوشته شده است " نقل من نفحات الانس مولانا ملا جامی قدس سره ". در 18 سطر و بطور مختصر در صفحه 41a محمّد الاوانی معرفی شده است. بنابر متن وی به ابن القائد معروف و از اصحاب شیخ محی الدّین عبدالقادر بوده است، منبع متن مربوط به معرفی این شیخ نیز مشخص نیست.

ابن الفاراضی الحموی المصری نام یکی دیگر از مشایخ ذکر شده در همان است و بنا به بیان کاتب کنیت وی ابو حفص و نام وی عمر از قبیله بنی سعد است. در صفحه 42b در قالب 8 سطر شیخ ابراهیم بن معصار الجعری با کنیه ابواسحاق معرفی شده و پس از آن از شیخ محی الدّین محمّد بن علی بن العربی سخن به میان آمده است. در متنی که به معرفی ایشان پرداخته خط کتابت به طرز آشکاری عوض شده و سطرهایی که به خط عربی نوشته شده بسیار زیبا، با نظم و خواناست، در ابتدا تصور می شود که کاتب شخص دیگریست اما با توجه به عبارت های فارسی که در میان سطور عربی به چشم می خورد کاتب عوض نشده فقط شیوه خطاطی تغییر کرده است. (تصویر شماره 1)

شیخ صدر الدّین محمّد بن اسحاق القونیوی با کنیه ابوالمعالی، جایگاه بعدی را در این مجموعه به خود اختصاص داده است. وی استاد ملا قطب الدّین علامه شیرازی و صاحب کتاب های نفحات الهیّه، تفسیر فاتحه، مفتاح الغیب، نصوص و فکوک و شرح حدیث است. در این متن آمده است که مادر ایشان با محی الدّین عربی ازدواج کرده و شیخ صدر الدّین از کودکی در خدمت ابن عربی پرورش یافته است.

بعضی گفته اند که وی به صحبت شیخ نجم الدین کبری رسیده است و از خلفای وی است. نام وی محمد بن احمد الخطیبی الکبری است. از فرزندان امیرالمؤمنین ابابکر الصّدیق است رضی الله عنه و مادر وی دختر پادشاه خراسان علا الدّین محمد بن خوارزم شاه بود. حضرت رسالت صلی الله علیه و سلم وی را در خواب اشارت فرمود که دختر خود را به حسین خطیبی نکاح کند و بعد از نهم ماه بهاءالدین ولد متولد شد و چون به دو ساله شد والد وی نقل کرد و چون به سن تمیز رسید به تحصیل علوم دینی و معارف یقین مشغول شد تا کمال وی به جایی رسید که حضرت رسالت صلی الله علیه و سلم وی را در واقع سلطان بن علما لقب نهاد و چون وی را ظهوری تمام حاصل شد و مرجع خواص و عوام گشت، جمعی از علما را چون اما فخرالدّین رازی و غیره بر وی حسد بجنید وی را به خروج علی السّلمان وقت متهم داشتند و وی را از شهر بلخ عذر خواستند. این شرح حال در مورد شیخ بهاءالدین ولد پدر مولانا جلال الدین بلخی در صفحه 45b نسخه آمده اما منبعی برای آن ذکر نشده است. کاتب پس از آن بسیار مختصر به سید برهان الدّین ترمذی پرداخته است.

"مولانا جلال الدّین محمد البخی الرومی قدس سره" تبتیری است در میانه صفحه که در ذیل آن ولادت مولانا را در ششم ربیع الاول سنه اربع و ستمائه در بلخ نوشته است. می گویند بر خدمت مولانا از پنج سالگی باز صور روحانی و اشکال غیبی یعنی سفره ملانکه و برّره جن و خواص انس که مستور از قباب عزت اند ظاهر شده اند و متمثل می گشته به خط مولانا بها الدّین ولد نوشته یافت می اند که جلال الدّین در شهر بلخ شش ساله بود که روز آدینه با چند کودک دیگر بر بامهای خانه های ما سیر می کردند. یکی از آن کودکان با دیگری گفته باشد که بیا تا ازین بام به آن بام جهیم. جلال الدّین محمد گفته است این نوع حرکت از سگ، گربه و جانوران دیگر می آید حیف باشد که آدمی به اینها مشغول شود. اگر در جان شما قوتی هست بیایید تا سوی آسمان پریم. و در آن حالت از نظر کودکان غائب شد. کودکان فریاد برآوردند بعد از لحظه ای رنگ وی دیگرگون شده و چشمش متغیر گشته باز آمد. گفت آن ساعت که با شما سخن می گفتم دیدم جماعتی سبز قبایان مرا از میان شما برگرفتند و به گرد آسمانها گردانیدند و عجائب ملکوتات را به من نمودند و چون آواز و فریاد و فغان شما برآمد باز به این جایگاه فرود آوردند الی آخر. این شرح درباره ی مولانا شاعر و عارف بزرگ فارسی زبان در صفحه 46a مجموعه ادبیه نوشته شده و کاتب برای آن منبع مشخصی ذکر نکرده است.

المولی الاعزّ الدّاعی الی الخیر خلاصه الارواح سرّ المشکوه و الزجاجة و المصباح، شمس الحق و الدّین نو الله فی الاولین و الآخرین... مدحی است در وصف مولانا شمس الدّین محمد بن علی بن

ملک داد تبریزی که بالافاصله بعد از شرح حال حضرت مولانا نوشته شده و متنی دو صفحه‌ای از احوالات سایر مشایخ در دیدار با شمس آمده است. منبع مشخصی برای این مبحث ذکر نگردیده است.

شیخ صلاح الدین فریدون قونیوی، المعروف به زرکوب، شیخ حسام الدین حسن بن محمد بن اخی ترک و سلطان ولد مشایخ معرفی شده در صفحه 48a هستند و کاتب نفحات الانس جامی را منبع این متون دانسته است. در صفحه 49a ذکر جلوس سلطان بهادر خان با تیتیر قرمز رنگ نوشته شده در حاشیه صفحه عدد 49 به چشم می‌خورد اما متأسفانه پیداست که در دیجیتال سازی کتاب خطایی رخ داده و برگ 50a اسکن نشده است، به همین دلیل متن صفحه 50b که پس از آن می‌آید ممکن است ادامه آن متن باشد زیرا در آن به جلوس پادشاهی اشاره شده، در پایان نقل از تاریخ و صاف ذکر شده است. متنی به خط و زبان عربی به نقل از حلبت الکمیت نیمه از صفحه 50b را به خود اختصاص داده و در پایان منبع و در زیر آن پیوند ذکر شده اما در صفحه بعد متن با همان پیوند آغاز نشده بلکه عبارت "جمله باشد." آغاز کننده‌ی این صفحه است، آنچه پیداست یک برگ از دید متصدی مربوطه پنهان مانده یا ممکن است یک برگ از این نسخه گم شده باشد. متن ناقص صفحه 51a با این جمله به پایان می‌رسد: پس به مراقبت خاطر و خامه این رساله بی شبه در تشبیه تشهیر فصل و تشویق افاضل جهان را خاتمه کتاب ساخت. کاتب از صفحه 51b تا صفحه 58a در توضیح کتاب تاریخ و صاف قسمتی از همین کتاب را عیناً بازنویسی کرده است. سپس وفات الجایتو را به نقل از جلد پنجم تاریخ و صاف ذکر کرده و در صفحه 59a دوباره متن کوتاهی را از کتاب حلبت الکمیت آورده است. از صفحه 59b تا 62a متنی عربی با خطی بسیار زیبا نوشته شده که تیتیر تاریخ بلسان بلیغ عربیه را بر خود دارد. (تصویر شماره 2)

از این متن تا متن صفحه 67 خوشنویسی کاملاً متفاوت است و باز به همان سبک غالب نسخه بر می‌گردد است آنچه مشخص است کاتب فقط متون عربی را بدین شیوه به نگارش درآورده است. این صفحات فتح سومنات، قسمتی از کتاب سحر البلاغه و اشعاری با تیتیر "فی وصف کتب ابن العمید" را شامل می‌شود. رساله فی اختلاف التواریخ، وصف الاغانی از کتاب حلبت الکمیت، صورت عتیق نامه برای مردان و زنان تا صفحه 69b را در برگرفته اند و بعد از آن با تیتیر "اصلاحات مغول و الفرس و العرب در تاریخ و صاف" واژه‌هایی را نوشته، زیر آنها با مرکب قرمز خط کشیده و در حاشیه صفحات برخی از این واژه‌ها را شرح داده است. پس از آن به شیوه لغت نامه

با جداسازی الفبایی کلماتی را زیر مجموعه حروف الف و ب آورده است. صفحات 77a تا 83 a شامل اشعاری از شعرای مختلف است.

هذه الرسالة النقشبندية و سلسه طریقه العلیه لوحمد امین افندی الشهیر به توقادی؛ تیتریست قرمز رنگ در صفحه 83 a که متنی عربی در وصف طریقت و مشایخ نقشبندیه را شامل می شود. در صفحه 87A دیباچه رساله نکاح شاهزاده رضا قلی خان نوشته شده است و این همان متنی است که عنوان کتاب گردیده و قطع به یقین در انتخاب این نام خطایی صورت گرفته است. (تصویر شماره 3)

ذکر ظهور چنگیز، رسم شجره نامه دولت جغتای، شجره نامه چنگیز و ایلخانیه (تصویر شماره 4) مطالبی است که آخرین صفحاتی که توسط کاتب با مرکب شماره گذاری شده را در بر می گیرد و صفحات بعدی با مداد شماره گذاری شده است. از آنجا که صفحات بعد از این مطلب سفیده مانده (تصویر شماره 5) این احتمال وجود دارد که نسخه اولیه همین مقدار بوده و 7 برگ پایانی کتاب را صاحب یا صاحبان کتاب اضافه کرده اند. برگ 91 سفید مانده، برگ 92 با رسم الخطی کاملاً متفاوت تیتیر " بعضی فقرات و ابیات مناسب انشاء و انشاد" را در بالای خود دارد (تصویر شماره 6) و در برگ 92 دعای ورد الإمام النووی که با الله اکبر شروع شده نقش بسته است. صفحه پایان را متن کوتاهی با تیتیر صورت عرض حال در قدس شریف در غار پیغمبران علیهم السلام؛ به خود اختصاص داده است.

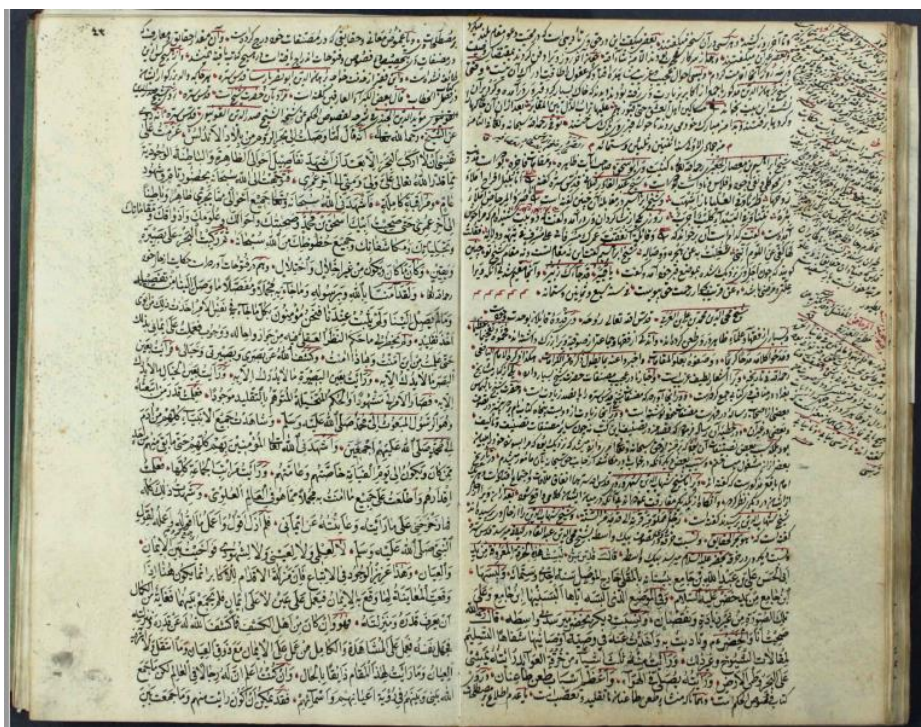
این نسخه خطی که مجموعه‌ای گردآوری شده که شامل متونی عرفانی و شرح حیات بزرگان و نامداران از جمله مشاهیر طریقت نقشبندیه و صوفیه است با ظرافت تامل برانگیزی جمع آوری شده و نشان می دهد کاتب این نسخه از شمّ ادبی قابل تقدیری برخوردار بوده است.

نتیجه

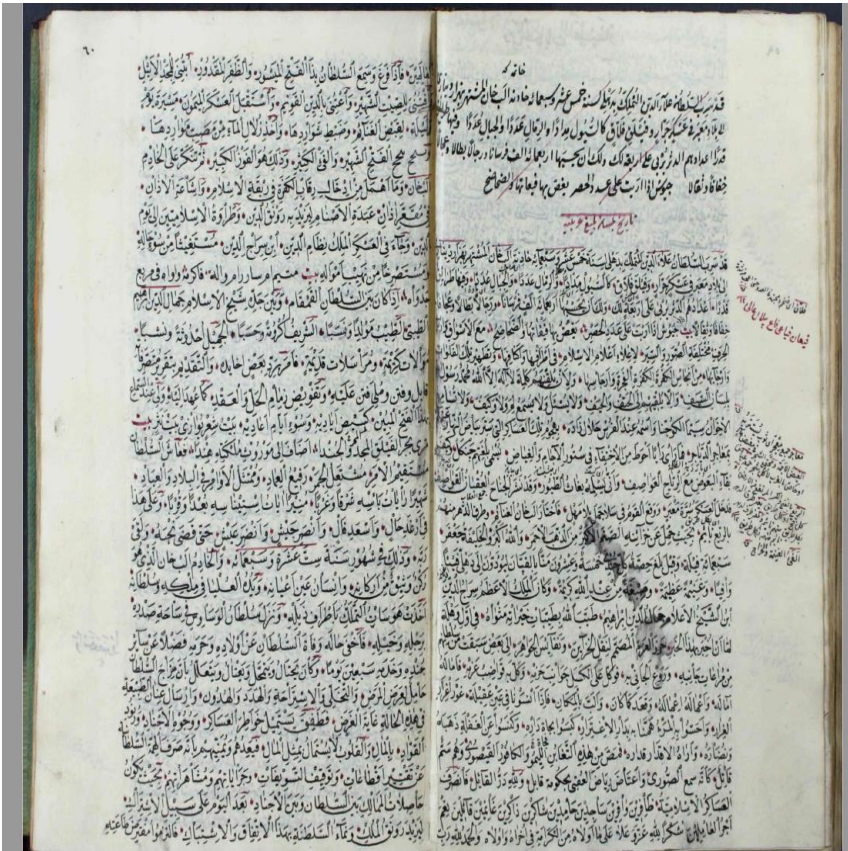
با توجه به برابر سازی تاریخ بعضی از متون این دست نوشته که اکثر مطالبش گردآوری از سایر کتب است، محمد صادق افندی نویسنده معروف ترک نمی‌تواند مولف یا کاتب این نسخه باشد. حیات این عارف و نویسنده‌ی ترک بین سالهای 1724 تا 1794 میلادی بوده است در حالی که دیباچه رساله نکاح که برگ‌هایی از مجموعه ادبیه را به خود اختصاص داده بین سالهای 1895 تا 1902 میلادی به نگارش درآمده است و دو قرن اختلاف تاریخی بین نگارش این نسخه و مرگ محمد صادق افندی وجود دارد. با توجه به تحقیق‌هایی که نگارنده‌ی این مقاله انجام داده است

تنها یک نویسنده با این نام شناخته شده که محمد صادق افندی ارزنجانی نویسنده‌ی عارف و مشهور ترکیه است. لذا نگارنده مقاله موفق به پیدا کردن کاتب این نسخه نشده و ادعای کتابت این نسخه توسط محمد صادق افندی ارزنجانی نیز پذیرفته نیست.

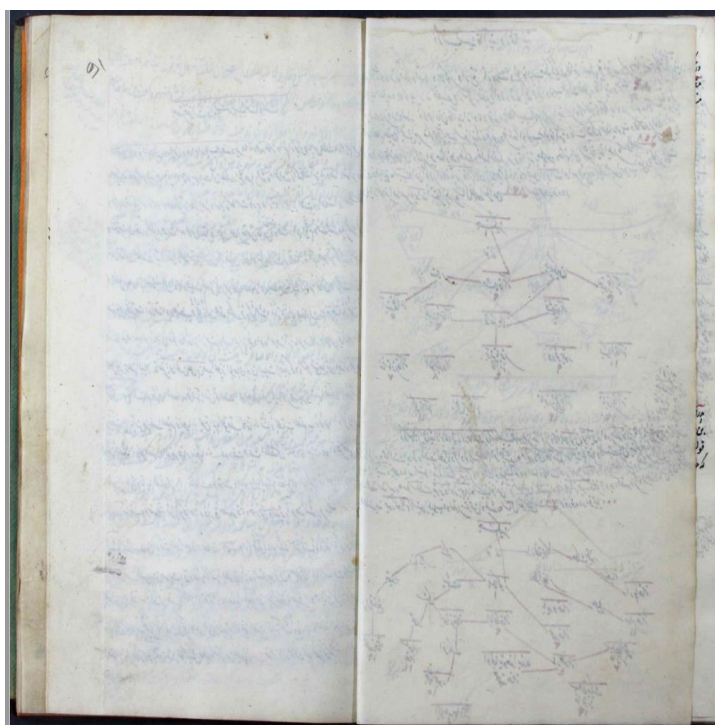
از دیگر سو همانگونه که در مقاله آورده شده است کاتب نسخه برای کتاب خود نام مجموعه ادبیه را انتخاب کرده و عنوان "رساله دیباچه نکاح شاهزاده رضا قلی خان" که در حال حاضر این نسخه با این عنوان در مرکز نسخه های خطی ترکیه ثبت شده، نمی تواند عنوانی صحیح برای این دست نوشته باشد.

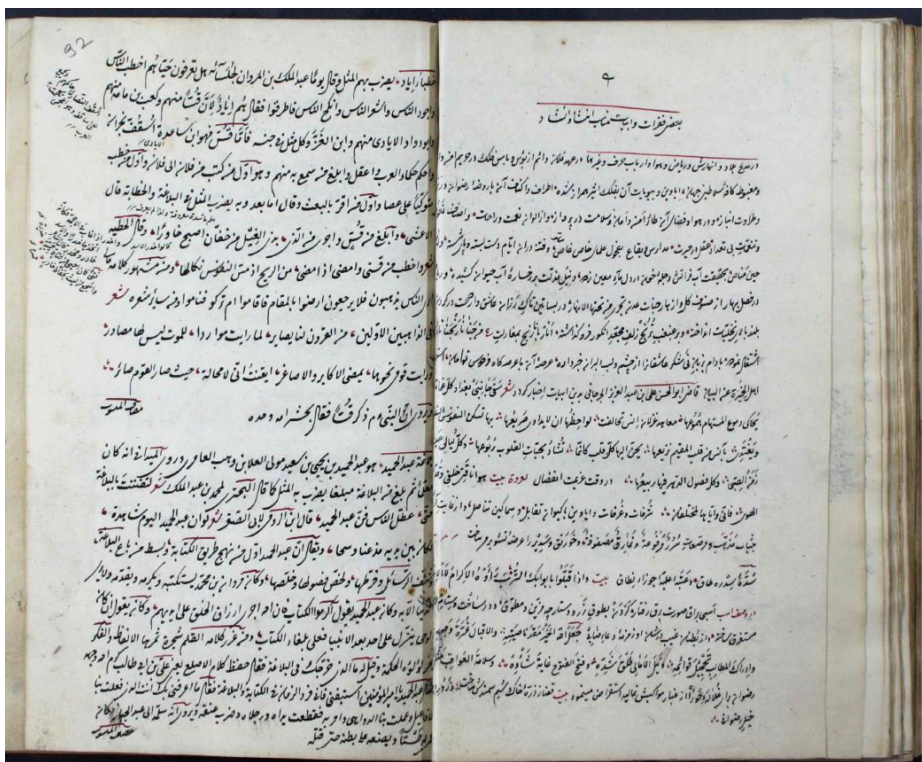
تصویر شماره 1

تصویر شماره 2

تصویر شماره 5

تصویر شماره 6

منابع:

- اصفهانی، میرزا حبیب (1369)، تذکره خط و خطاطان، تهران: کتابخانه مستوفی.
- ژاک داماس (1360)، هنر خطاطی در ترکیه از قرن دوازدهم، تهران: نشر یساولی.
- عالی افندی، مصطفی (1370)، مناقب هنروران، ترجمه توفیق هـ سبحانی، انتشارات سروش، تهران: نشر گویا.
- عبدالمحمد ایرانی، پیدایش خط و خطاطان، انتشارات یساولی، بی تا.
- غلامیه، مسعود (1389)، دیباچه ای بر یک نکاح، پیام بهارستان، دوره دوم، سال دوم، شماره 8.
- وفادار مرادی، محمد (1379)، مقدمه ای بر اصول وقواعد فهرست نگاری در کتب خطی، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، دبیرخانه سمینار نسخه های خطی.
- نسخه خطی:
- محمد صادق افندی، رساله دیباچه نکاح شاهزاده رضا قلی خان، شماره 3770 متعلق به مجموعه Esad Efendi
- صفحه اینترنتی:

<https://islamansiklopedisi.org.tr/mehmed-sadik-erzincani>

صفحه اینترنتی:

<https://kidega.com/yazar/muhammed-sadik-efendi-143908>

صفحه اینترنتی:

<https://www.buyuyenay.com/terbiyename>